

НАЦІОНАЛ-СОЦІАЛІЗМ (НАЦІЗМ) — ідеологія та похідна від неї форма суспільного устрою, що поєднали елементи соціалізму з агресивним націоналізмом (расизмом). Деякі дослідники вважають його різновидом фашизму, хоча самі нацисти ніколи так себе не ідентифікували. Незважаючи на схожість, фашизм і нацизм у класичній формі існували тільки в Італії (фашистська диктатура [Б. Муссоліні](#) 1922–43) та Німеччині (нацистська диктатура [А. Гітлера](#) 1933–45), тому за своєю природою вони унікальні.

Обидві ідеології зародилися на поч. 1920-х рр. внаслідок незадоволення результатами 1-ї світової війни і революцій. Прибічники італійського фашизму схилялися до крайніх форм етатизму і тоталітаризму, а німецького нацизму — до крайніх форм расизму. Націонал-соціалізм був радикально правою течією соціалізму і разом із комунізмом (його радикально лівою течією) став основним різновидом тоталітаризму 20 ст.

Націонал-соціалізм і комунізм як соціалістичні ідеології мали низку спільних рис. Як своєрідні квазірелігії обидва різновиди соціалізму обіцяли влаштувати «рай на землі»: комуністи — класово-інтернаціональний, націонал-соціалісти — расовий. Для реалізації цих проектів комуністи і націонал-соціалісти підкорили собі всі ресурси суспільства, зокрема волю окремого індивіда. На думку австрійського економіста і філософа Ф.-А. фон Гайєка, у них не було розходжень у тому, що саме держава має визначати місце людини у суспільстві. Як тоталітарні системи вони чітко визначили головного ворога — об'єкт основного спрямування власної агресії: класового за своєю сутністю у комуністів, расового — у нацистів. Співіснуючи в просторі й часі, комунізм і нацизм були приречені на зіткнення, внаслідок якого націонал-соціалізм як форма суспільного устрою припинив своє існування.

Програмними текстами націонал-соціалізму вважають працю А. Гітлера «*Mein Kampf*» («Моя боротьба») і опубліковану 1920 програму Націонал-соціалістичної робітничої партії Німеччини із 25-ти пунктів. Світогляд А. Гітлера сформувався під впливом соціал-дарвінізму, що трактував історію як боротьбу рас за виживання та домінування. Запорукою перемоги за таких обставин стає збереження обраними расами власної чистоти, «чистоти крові». Відповідно до нацистського вчення, расову чистоту необхідно підтримувати за допомогою «расової гігієни», що не допускала змішаних міжетнічних шлюбів і передбачала знищення «неповноцінних» — геїв, психічно хворих тощо. Ідеалізуючи нордичну расу, нацисти вважали неарійців неповноцінними народами, доля яких у кращому випадку — служити вищій расі, у гіршому —

бути винищеними (найбільш нетерпимо нацисти ставилися до євреїв і ромів).

В економічній сфері націонал-соціалізм спирався на централізоване державне управління економікою зі збереженням приватної власності на засоби виробництва. А. Гітлер відмовився від малоефективної практики націоналізації промисловості, що до його приходу до влади застосовували соціалісти. Втручання держави в економіку допускалося лише тоді, коли приватний бізнес відмовлявся працювати в інтересах держави. Таким чином, державне управління економікою забезпечувала підконтрольність власників виробництв державі. Вплив соціалістичних ідей на економічну політику націонал-соціалізму знайшов вияв у підтримці дрібного і ремісничого виробництва. На думку британського політолога Е. Гейвуда, фашизму загалом і націонал-соціалізму зокрема був притаманний активний протест, потужне «анти», що можна характеризувати як «антикапіталізм», «антикомунізм», «антилібералізм», «антиіндивідуалізм» тощо. Кожному із цих «анти» нацизм протиставляв власні ідеали, пропонував замінити капіталізм державним соціалізмом (далеким від революційного марксизму і соціал-демократії); комунізм — расизмом; ліберальною демократією — безмежною концентрацією влади в руках однієї партії, керованої вождем, з монополією на ЗМІ та повним контролем усіх сфер суспільного і приватного життя, із застосуванням жорсткого насилля до будь-якої опозиції; індивідуалізм — колективізмом як співтовариством людей, об'єднаних спільними ідеалами, героїв з почуттям обов'язку, честі, готових за одним словом фюрера (вождя) принести в жертву власне життя заради слави своєї нації.

Один із основних нацистських постулатів — ідея і похідна від неї політика розширення «життєвого простору» (нім. *Lebensraumpolitik*) для арійської раси за рахунок військової експансії. Внаслідок завоювань мала розпочатися нова доба історії — доба «Третього райху» — імперії, що домінуватиме в усьому світі (класичний приклад мілітаристського режиму, див. [Мілітаризм](#)). Від моменту утворення 1920 Націонал-соціалістичну робітничу партію Німеччини розбудовували за зразком воєнізованої структури: партійні функціонери носили військову форму, запроваджено військову систему субординації, організовано військові партійні підрозділи (СА та СС).

Після приходу до влади 1933 Націонал-соціалістична робітнича партія Німеччини злилася з німецькою військовою елітою і на державному рівні розпочала пропаганду «несправедливості» [Версальського мирного договору](#), нав'язуючи суспільству мілітаристські настрої.

Внаслідок такої політики німецьке суспільство і армія були психологічно підготовленими до того, щоб стати інструментом агресивної зовнішньої політики, а її практичним втіленням стало розв'язання нацистською Німеччиною 2-ї світової війни (внаслідок якої «Третій райх» було знищено).

Націонал-соціалізм — одна із форм колективізму (разом із фашизмом, [націоналізмом](#), [комунізмом](#)), що стала альтернативою індивідуалізму. На думку нім. психолога і філософа Е. Фромма, мільйони людей у між-

воєнній Німеччині відмовилися від свободи і шукали способу позбавитися від неї, а криза демократії і, як наслідок, утвердження тоталітарного або авторитарного режимів загрожує будь-якій сучасній державі. Після поразки нацистської Німеччини у 2-й світовій війні націонал-соціалізм припинив існування, однак його клони у вигляді неонацизму й досі існують у багатьох країнах сучасного світу. Здебільшого вони мають ознаки антиємігрантських і расистських рухів (напр., скінхедівський рух).

[В. О. Перевезій](#)

Бібліографічний опис:

Націонал-соціалізм, нацизм / В. О. Перевезій // Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс] / Редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. — К. : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2020. — Режим доступу: <https://esu.com.ua/article-71073>

2001-2025 © Ця енциклопедична стаття захищена авторським правом згідно з чинним законодавством України ([докладніше](#)).